

ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА БАДИИЙ МОДИФИКАЦИЯ КЎРИНИШЛАРИ

Нилуфар Нарзуллаевна СУЛТОНОВА

Филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Қарши давлат университети
Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада сўнгги йиллар ўзбек насрида, хусусан, ўзбек романларида қаҳрамонларининг ўзига хос қиёфасини ифодалаш ва образ яратиш тамойиллари тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: образ, модификация, экзистенциализм, абсурд, қаҳрамон, шахс фожиаси.

ПРОЯВЛЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МОДИФИКАЦИИ В УЗБЕКСКИХ РОМАНАХ

Нилуфар Нарзуллаевна СУЛТОНОВА

доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Каршинский государственный университет
Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

В статье основное внимание уделялось узбекской прозе последних лет, особенно узбекским романам. Исследуются принципы отображения и создания своеобразных образов героев.

Ключевые слова: образ, модификация, экзистенциализм, нелепый герой, трагедия человека.

Ўзбек романи муаллифидан ҳар бир қаҳрамонини тушуниш ва акс эттиришнинг бировниқига мутлақо ўхшамайдиган концепциясига эга бўлиши талаб қилинади. Мустақиллик даврига келиб, Абдулла Қодирий бошлаб берган, кейинчалик европа ва рус романчилиги таъсирида шаклланиш ва такомил босқичларини босиб ўтган анъанавий романчиликда сезиларли шакл-мазмун ўзгаришлари кўзга ташлана бошлади. Дастлаб араб ва турк насри анъаналарини муайян маънода давом эттирган ўзбек романлари ҳам модификация қонуниятларини намоён этди. Мутахассисларнинг фикрларига кўра, А.Қодирий романларида европада “валтер-скоттча” роман номи билан машҳур бўлган тарихий романчиликка хос структуравий хоссалар сезилади.

“Валтер-скоттча” роман ўз мазмун моҳиятига кўра тарихий шахсни эмас, тарихий воқеани роман марказига қўйиб тасвирлайди. Унда

харакатланаётган образлар гуруҳи эса хаёлий-тўқима, ёки миллий фольклор ривоятлари, дostonларига ўхшатма образлар бўлиб, тарихий воқеликни ёритиб беришда поэтик восита вазифасини ўтайди. А.С.Пушкиннинг “Капитан қизи” романи тарихий Пугачёв қўзғолони воқеаларига бағишланган бўлиб, асар марказида тасвирланган Гринёв, Маша, майор Миронов ва бошқа образлар “валтер-скоттча” роман образларига хос умумий хусусиятларни қабул қилади. Шу тарзда роман олдига қўйилган муаллиф ғояси очилади.

Ўз фаолиятини тарихий романчиликдан бошлаган ўзбек романининг илк намунасида ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. “Ўтмишнинг энг кирлик ва қора даври, сўнги хонликлар замони” бўлган тарихий даврни эпик тасвирлашга бел боғлаган Абдулла Қодирий европа ва рус романчилигининг В.Скотт, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой анъаналаридан фойдаланиб, миллий романчиликка асос солди. Бир сўз билан айтганда, миллий эпик тафаккурда мавжуд бўлган “Тоҳир Зухро”лар, “Фарҳоду Ширин”лар, “Чор дарвеш”лар қиссаси А.Қодирий қалами остида замонавий шакл-шамойил олди. Мана шундай ошиқона (романтик) сюжет анъаналари тарихда бўлиб ўтган воқеалар, Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим, Ҳомид образлари, тарихий шахслар ҳисобланган Худоёрхон, Мусулмонқул, Нормуҳаммад қушбеги каби образлар билан бадиий муносабат ҳосил қилиб ўз шакл-хоссасини ўзгартирди.

Кейинги давр қодирийшуносларнинг талқинларига кўра миллий ривоят жанрларининг модификацияга учраши фақат фольклор анъаналари билан чегараланмайди. Бунда ўзбек заминига минг йиллар олдин кириб келган ислом дини ва унинг муқаддас китоби – Қуръони карим қиссаларининг ҳам жиддий таъсири ва ҳиссаси бор. Адабиётшунос Узоқ Жўрақулов ўзининг “Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” номли монографик тадқиқотида қайд этишича, Қодирий романи сюжети Қуръони каримда зикр этилган Одам ато, Момо Ҳаво ва иблис учлиги ўртасида содир бўлган воқеа, “илк сюжет” асосида ёритилгани, ёзувчининг ислом муҳитида шакллангани, Қуръони карим ва шариат аҳкомлари асосида тарбиялангани, бу илмларни мукамал билиши романнинг шундай янги шакли майдонга келишига олиб келган. Мана шу уч

образ ўртасида кечадиган севиш, севилиш ва рақобатдан иборат воқеалар умуминсониятга хос. А.Қодирий шу сюжет асосида ўз давридаги ошиқ ва маъшук ҳолатини восита қилиб сиёсий, ижтимоий, маиший ҳаётимиздаги шайтанат найранглари тасвирлаган. Қуръонда айтилганидек, шайтанат олдиндан ва абадий мавжуд бўлиб қолади. Ҳар бир замон, давр эпик тафаккур эгалари ўз ижтимоий даврларига хос мана шундай сиёсий, ижтимоий ва маиший шайтанат дунёсини қандайдир даражада акс эттирадилар. Аммо А.Қодирий романида бу жараён аниқ, умуминсоният турмушининг бир “кичик модели”дек тасвирини топган [8; 45]

“Инкор қилмаймиз, Қодирий даврида ҳам, ундан олдин, ундан кейин ҳам жаҳон романчилиги ўз ўқувчиларига қатор оригинал сюжетларни тақдим этди. Европа, Америка, рус, украин, турк, араб, эрон, озарбайжон, арман, грузин, қозоқ, қирғиз ва бошқа халқлар романчилигида жаҳон адабиётшунослари томонидан юксак баҳоланган, ҳисобсиз ўқувчиларига эга бўлган, асрлар оша яшаб келаётган романлар оз эмас. Аммо буларнинг бирортаси, биз илгари сурган самовий, умумбашарий мезонлар билан ўлчанганда, Қодирий романига тенглаша олмайди. Зотан бундай оригинал сюжет асосида минг йиллик шарқ-ислом анъаналари, хусусан, ўзбек халқининг теран илдизларга эга маънавий захиралари туради” [1;34].

У.Жўрақуловнинг бу фикрларини бадиий модификация ҳодисасига татбиқ этадиган бўлсак, А.Қодирий романининг Пушкин ва Толстой романларидаги сингари бир қатламли модификацион қамровга эмас, балки фольклор ва диний асосга эга икки қатламли модификацион қамровга эга эканлиги аниқ бўлади.

Академик Н.Каримовнинг ёзишича: “Чўлпон октябрь ўзгариши арафасидаги Ўзбекистонда юзага келган тарихий шароит ва “синф”лар нисбатини икки сюжет (1-чизик – Зеби, Қурбонбиби, Раззоқ сўфи, Эшон бобо образлари чизиғи; 2-чизик – Мирёқуб ва унинг атрофидаги Акбарали мингбоши, нойиб, Мария образлари чизиғи. Н.С.) чизиғининг тасвири орқали кўрсатиб берган. Маиший воқеалар силсиласи билан бошланган роман,

пировардида, XX асрнинг 10-йилларида яшаётган Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий манзараларини яққол мужассамлантирувчи асар даражасига кўтарилган” [2;67]

Дарҳақиқат, “валтер-скоттча” роман анъаналари А.Қодирийдан кейинги ўзбек романчилигида ҳам муайян насрий назиранавислик тарзида давом этди. Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи фақат бир қарашда нотарихий роман бўлиб туюлади. Аммо, Чўлпон романида акс эттирилган тарихий воқеалар Туркистон жадидчилик ҳаракатининг дастлабки даври сифатида Абдулла Қодирий романидаги тарихий даврнинг давоми ҳисобланади. Кейинги замон хонларининг бўшанглиги, лоқайдлиги сабабли маънавий қашшоқликка олиб келинган, иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий салоҳияти замонавий мамлакатлардан ортда қолган Туркистон XIX аср охири, XX аср бошларига келиб, тетапоя тарзида бўлса-да янгилашиш ва ислохот йўлига кира бошлаган эди. Абдулла Қодирийнинг дунёдаги ўзгаришларни кўриб хонга шикоят қилиш учун кирмоқчи бўлган Отабек образидаёқ бу ғоя учун асос яратилган эди. Чўлпон мана шу ғояни конкретлаштирди. Тарихий замонда, оқ пошшо ва унинг тўралари ҳукмронлиги остидаги Туркистон халқи орасидан етишиб чиққан жадидлар сиймоси бу асардаги асосий ғоя ташувчи образларга прототип бўлиб хизмат қилди. Чўлпон шу тарихий воқеаларни миридан-сиригача тасвирлаш учун Ўлмасжон, Зеби, Мирёқуб, мингбоши, Раззоқ сўфи каби образларнинг сюжет линияларидан унумли фойдаланади. Рақиб образи тимсолида конкретлаштирилган фаол шахс эмас, ижтимоий ҳаётнинг ўзи берилади [5;37]

Чўлпон насри масалалари ҳақида теран тадқиқотлар олиб боришни жиддий тарзда давом эттираётган профессор Д.Қуронов бу ҳақда шундай хулосаларни ўртага ташлайди: “Биз Чўлпон романига ёндашганимизда адиб учун айна шу мавзудаги романга қўл уриш ижтимоий-шахсий зарурат эди, деган қарашдан тўртки оламиз. Чўлпон учун ўтмишни бадиий идрок этиш воситасида: а) ўзини қийнаган ижтимоий муаммоларга жавоб топишу замонасининг моҳиятини англаш; б) ўзининг кечмиш ҳаётида МАЪНИ, орзу-

интилишларида асос бўлган-бўлмаганлигини билиш; в) ўзи англаган ҳақиқатни ифодалаш орқали мавжуд ижтимоий воқелик ва алдамчи сиёсатга нисбатан қалб исёнини имкон даражасида четга чиқариш том маънода ички эҳтиёжга айланган эди” [9;47]. Олимнинг бу фикрлари Чўлпон романида ҳам ижтимоий воқелик бош ўринни эгаллайди деган хулосамизни тасдиқлайди. Муаллифни қийнаган кечмиш ҳаёти, амалга ошмаган орзу-армонларини англаш жараёни ниҳоят уни мавжуд ижтимоий ҳаёт ҳукмрони – алдамчи сиёсатга нисбатан қалб исёнига олиб келган. Албатта, бу романда А.Қодирий романи орқали изчил давом эттирилган ижтимоий дард, шу дард эгасининг исёни кенг эпик тасвир этилган. Отабекнинг салмоқдор, кенг кўламли ижтимоий дарди Ўлмасжон, Зеби, Мирёкубга келиб конкретлашган, реал ҳаёт ва унда яшайдиган мазлум шахс ва жамият дардининг муштарак бадийлаштирилган шаклига айланган. “Ўтган кунлар”да рақиб вазифасини умуминсоний кўламдаги шайтанат дунёси, шайтоний шахсият бажарган эса, “Кеча ва кундуз”да рақиб мақомини реал, тарихий замонда мустамлака кўринишида эркин ҳаракатланаётган ижтимоий ҳаёт эгаллаган.

Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романигача бу анъана изчил давом этган. Ойбек ўз романига асос қилиб олган ядро – субстанция дастлаб А.Қодирий, кейин Чўлпон романидаги сюжет ва образлардир. Бу муаллиф А.Чўлпонга ўхшаб хамиртурушни Қуръон қиссалари, европа романи ёки фақат биринчи ўзбек романидан олмайди. У А.Қодирий ва А.Чўлпон қилган хамирдан қўшиб, бир оз шакл ўзгаришига учраган, ўз замонаси ғояларига мослаштирилган, қисман яқин ўтмиш, ўз нигоҳи билан кўрган тарихий замон воқеаларини тасвирлайди. Бу ижтимоий воқелик асосини 1916 йилда Тошкентда рўй берган мардикорлик воқеаси, мардикорлар кўзғолони ташкил этади. Аммо Йўлчи ва Гулнор муҳаббатини беришда А.Қодирийнинг ошиқ ва маъшуқидан таъсирлангани аниқ сезилади. Уларнинг муҳаббатларидаги покизалик, назокат, садоқат, лириклик каби фазилатлар Чўлпон романида очик сезилмайди. Рақиб эса замона зайли, синфийлик ғояларининг таъсири остида бой, мулкдор, маълум даражада зулмкор Мирзакаримбойга айланади. Бу

томонлама Ойбек Чўлпон романидаги Мингбоши образига муайян модификацион ишлов беради. Романдаги Ёрмат образи эса “Кеча ва кундуз”даги Раззоқ сўфи образига жуда-жуда яқин келади. Ёрмат ҳам Раззоқ сўфи каби оила ишида зулмкор. Раззоқ сўфи хотинини ҳақорат-ла “фитна” деб атаса, Ёрмат Гулсум кампирни одам ўрнида кўрмайди. Аммо ҳар иккала образ ҳам кўчада, ўз валинеъматлари олдида юмшоқ супургига айланадилар. Раззоқ сўфи динамик тарзда сюжет воқеалари таъсирида ўсиб боради. Валинеъмати бўлган эшондан қизи учун ўч олади. Ёрмат ҳам шундай “шаккоклик”ка йўл кўяди. Хўжайинининг ўғли Салимбойваччани пичоқлаб ўлдиради. Худди Абдулла Қодирий романидагидек Йўлчи ва Гулнор вафот этишади. Гулнорнинг хомиладор ҳолатида заҳарланиб ўлиши Кумуш қисматини эслатади. Йўлчи бўлса худди Отабек каби юрт озодлиги, миллий ижтимоий ғоя учун қурбон бўлади.

Қолаверса, Абдулла Қаҳҳор романи “валтер-скоттча” роман анъанасига зид равишда тарихий-реал замон асосига эмас, асар марказида турган шахс – бош қаҳрамон Саидийнинг субъектив замони асосига қурилди. Тарихий воқеалар, прототишлар А.Қаҳҳорнинг “шахс фожиаси”ни бадиий талқин этишида восита бўлди.

“Сароб”да анъанавий фольклор ёки Қуръони карим сюжетларидан ҳам бевосита воз кечилганини кўрамай. Ўзбек адабиётида биринчи бўлиб Абдулла Қаҳҳор ошиқ-маъшук тизимини бузди. Рақиб образини эса тамомила асар сюжетида киритмади. “Сароб”да биринчи марта ошиқ, маъшук, ағёр образи бир образ – Саидий сиймосида жамланди [7;56].

Абдулла Қаҳҳоргача роман марказига шахснинг ички изтироблари, зиддиятлари бу қадар чуқур ва психологик тасвир этилмаган эди. Юқоридаги учта романдагидан фарқли равишда “Сароб”даги барча воқеалар муаллиф нигоҳи билан эмас, балки бош қаҳрамоннинг ички нигоҳи билан тасвирланди. Ўқувчи йигирманчи, ўттизинчи йиллар ўзбек ижтимоий ҳаётини, маиший турмушни, шу жараёнда яшаётган одамларни Саидий хусусий дунёси орқали тасаввур қилади.

Мунистон образи ҳам шарқ аёли образидан бирмунча бошқачароқ. У мустақил фикрлаши, атрофдагиларга муносабати, турмуш ҳақидаги карашлари нуктаи назаридан европа аёлларига ўхшаб кетади. Замонавий аёл сифатида Саидийда ҳавас ўйғотади. Муҳаббат ҳақидаги фикрлари, ички ва зохирий муносабатларигача ўша давр ижтимоий муҳитидаги аёллардан бир қадар баланд туради. Шу ва бошқа жиҳатлари билан Мунистон америкалик ёзувчи Жек Лондоннинг “Мартин Иден” романи қаҳрамони Руфни ёдга солади. Саидийда ҳам ёзувчилиги, файласуфлиги, худбинлиги, хонанишинлиги, ҳеч ким билан дўстлашмаслиги каби хусусиятлари билан Мартин Идендан қандайдир улуш борга ўхшайди. “Инсон боласи ёлғиз яшай олмайди. Лекин ҳаёт бешавқат, ўлим ҳақ, у кутилмаганда келади, ҳеч кимдан руҳсат сўраб ўтирмайди” [3;34]

Кўринадики, А.Қаҳҳор ўзбек романчилиги анъанасидаги диний, маърифий, фольклорга ҳос ва шунингдек, инглиз ҳамда рус романчилиги анъаналарига эргашмади. Ўзининг ички дунёсидаги идеалини тасвирлаш асносида реал ижтимоий ҳаётда мавжуд жонли прототиплардан ҳам фойдаланмади. Айниқса, Мунистон масаласида ўз замонасидан анча илгарилаб кетди. Саидий образига эса баъзи автобиографик хусусиятларини сингдирди. Бундай европа руҳида фикрлайдиган, ёзадиган ва яшашни хоҳлайдиган биографик шахс образи учун худди Мунистондек жуфтлик керак эди.

О.Ёқубов, П.Қодировларнинг тарихий-биографик романларини истисно этганда ўзбек романчилиги замонавий мавзуларда токи Мурод Муҳаммад Дўстга қадар Абдулла Қаҳҳор анъаналарига эргашди. Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад, Ў.Умарбеков, У.Назаров, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаевлар айнан мавзу ва ғоя борасида бўлмаса ҳам, услуб, тасвир, образлар талқинида у ёки бундай даражада А.Қаҳҳордан улуш олдилар. Бу давр оралиғида романлар социалистик қиёфа олди, маълум маънода миллийлашди, аммо А.Қаҳҳор олиб кирган бадиий анъаналардан тўла

маънода узилиб кета олмади. Унинг образлари, тасвир ва бадиий услубини модификациялади, ўзгачароқ шакл-мазмунда ифода этди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2015. – 164 б.
2. Каримов Н. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи / Чўлпон А. Кеча ва кундуз. – Тошкент: Шарқ, 1995. – 285 б.
3. Муминова С. Ўроз Ҳайдар шеърини поэтикаси //Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА илм-фан бўлими (электрон журнал), 2022. – март сони. – Б.80-87.
4. Райхонова М. Абдулла Орипов ижодида Ватан талқини. //Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги-ЎЗА илм-фан бўлими (электрон журнал), 2021. – март сони. – Б.176-183.
5. Чўлпон А. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: Шарқ, 1995. –196 б.
6. Чўлиева Н. Ҳозирги ўзбек насрида ижодкор маҳорати ва услуб ранг-баранглиги. // Тил ва адабиёт таълими, 2021. – №4. – Б.200.
7. Қаҳҳор А. Сароб. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1957. – 277 б.
8. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 190 б.
9. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 284 б.